

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori (PhD) értekezés tézisei

László Anikó

Apokaliptikus államelmélet és világszemlélet a XVII. században

Témavezető: Dr. Óze Sándor DSc.

Történelemtudományi Doktori Iskola, vezető: Dr. Fröhlich Ida DSc.

Eszmetörténeti műhely, vezető: Dr. Fröhlich Ida DSc.

Kutatóhelyek: Alte Bibliothek des Theologischen Seminars, Herborn
 Staats- und Stadtbibliothek Augsburg
 Bayerische Staatsbibliothek, München
 Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel
 British Library, London

I. A disszertáció témája és célkitűzései

A 17. század az újkor prófétáinak ideje. Egymás után tűntek fel a hírnökök, akik hosszabb-rövidebb műveikben arról próbálták meggyőzni olvasóikat, hogy személyes kapcsolatban állnak Istennel, így tökéletesen tudják értelmezni a természet jeleit, a csillagok járását, próféciaikból pedig részletesen megismerhetők a jövő eseményei. A reneszánsz magával hozta a különböző hagyományok keveredését. Az újonnan kialakult nézetben hangsúlyos szerepet játszott a ciklikus történelemszemlélet, melyet Illés próféta hatezer éves világszemléletével és Szent Ágoston hétezer éves világhét-elméletével ötvöztek.

A század eseményeinek tükrében a földön megvalósuló krisztusi királyság jelenthette a “fényt az alagút végén”. A millenarizmus eredetét az ószövetségi könyvekben találjuk, mikor Jahve azt ígéri híveinek, hogy hitükkel és kitartásukkal még a földi életben elnyerhetik méltó jutalmukat. A kereszténység megjelenése után is tovább élt ez az ótestamentumi ígélet, s hamar összekapcsolódott a reménnyel, hogy az utolsó időkben Krisztus visszatér a földre, eljövetelekor pedig feltámadnak a halottak és együtt uralkodnak vele. A krisztusi királyság – néhányak szerint – pontosan ezerévig fog tartani, majd a Góg és Magóg seregei ellen folytatott utolsó nagy harc következik, végül az Utolsó Ítélet zárja földi létünk történetét.

Johann Heinrich Alsted 1629-ben érkezett Gyulafehérvárra, s vele együtt jött két tanítótársa, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Philipp Piscator is. A herborni tudósok Bethlen Gábor hívására érkeztek a fejedelemségbe, hogy az újonnan alapított akadémián tanítsanak, s annak európai hírnevét növeljék. Megjelenésükkel fejlődésnek indult az erdélyi szellemi élet, megélénkült a Nyugatra irányuló peregrináció, felvirágzott a fejedelmi nyomda, s rendszeres vallási vitákat rendeztek a protestáns vallások különböző felekezetei között.

Alsted erdélyi útja előtt nem sokkal, 1627-ben jelent meg leghíresebb millenarista műve, a *Diatrobe de mille annis apocalypticis*. Saját, református körén belül elfogadhatatlan volt a *Diatrobe* középpontjába állított millenarista tétel - hiszen Kálvin követői tételesen is tiltották az ezeréves krisztusi királyság földi megvalósulását – ám az evangélikusok annál szívesebben hivatkoztak rá.

Dolgozatom megírásakor elsősorban a *Diatrobe*-re támaszkodtam, s ennek nyomán azt vizsgáltam, hogy a 17. században miként befolyásolta a millenarizmus az apokaliptikus államelméletet és világszemléletet. Munkámban felvázolom a korszak történelemszemléletét, s az alábbi kérdésekre keresem a választ: Hogyan látta az újkor embere saját történelmi

idejét? Hogyan változott a korabeli történelemszemlélet és ez hogyan változtatta a jövőről kialakított elképzeléseket? Milyen hatást gyakorolt Alsted, majd Comenius Magyarországon és Erdélyben? Mely események befolyásolhatták a korabeli gondolkodókat, hogy a különböző természeti jelenségek mögött kivétel nélkül Isten üzenetét fürkésszék?

Kutatásom bázisát a herborni könyvtár apokaliptikus könyvei adták, amelyek a Biblia textusaira támaszkodva, azokat a különféle természeti jelenségekkel összekapcsolva az újkor soron következő eseményeit próbálják megjósolni.

Előzetes feltételezésem szerint a herborni könyvtár anyaga tovább árnyalhatja a képet, amelyet Howard Hotson alakított ki Alstedről szóló híres monográfiájában, a 2000-ben megjelent *Paradise postponed, Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*-ban. A Herbornban megtalálható forrásanyag segítségével – amely nagyrészt a 17. századi főiskola eredeti, egyben megmaradt könyvállománya – jobban megismerhetjük a *Diatriben* megírásakor népszerű prófétikus műveket, amelyek a világ történelmének utolsó fejezeteivel foglalkoztak. A könyvtár állományában nagy számmal találhatóak különböző próféciák, asztrológiai jóslatok, amelyek szorosan összekapcsolva a Biblia textusaival, – elsősorban Dániel próféta könyvével, az 1290 és 1335 napról szóló jóslattal, valamint János apostol apokalipszisével – az emberiség utolsó évezredét próbálják meg minél pontosabban leírni.

Dolgozatomban elsősorban azokra a szövegekre koncentráltam, melyek nem sokkal a *Diatriben* megjelenése előtt láttak napvilágot, és így esetleg hatással lehettek Alsted millenarisztikus szemléletére. Emellett megpróbáltam azokat kiemelni, amelyek valamilyen formában utaltak az európai és ezen belül is a magyarországi és erdélyi helyzetre. Rendszerint olyan forrásokat ismertetek, amelyek a magyarországi kutatók számára talán kevésbé ismertek, ezért állításaimat minden esetben hosszabb forrásrészletekkel támasztom alá, melyeket betűhív átirással közlök. Értekezésemben az alábbi, a herborni könyvtárban megtalált próféciákkal foglalkozom részletesebben:

- *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, 1260. endlicher Außgang und Ende, Apocal. 11. 12. 13. Sampt widerholung, wie und welcher Gestalt, gemeldte von Gott bestimpte Zahlen, diese verschiebene Jahr her, bey deß regirenden Käysers Rudolph Zeiten, auffß gewisseste zum offternmal zugetroffen*, 1608.
- Paul NAGEL, *Des newen Cometen und Wundersterns im October, November und December 1618. erschienen/ wahrhafftige Deutung und Außlegung per Magiam*

insignem, dergleichen zuvor nicht gesehen: Allen Menschen auff Erden zur guten Nachricht und Warnung fürgestellt, 1619.

- Nicolaus HARTPRECHT, *Tuba temporis iver Wahrhafftige/ Unseilbare Zeitrechnung/ Der gleichen die Welt noch nie gesehen hat, 1620.*
- Ioannis a LIPTITZ, Nobilis Silesii, *Mysteria Apocalyptica, Das ist: Kurze doch gewisse Demonstrations, daß in Anno Christi 1623. die großmächtige Enderung/ mit bald hernach folgendem deß Antichrists fewrigem Untergang eynbrechen werde, 1621.*
- *Propheseyen und Weissagungen jetzt gegenwertig und künfftige sachen/Geschicht und Zufäll/ biß zum Ende der Welt ankündend. Als nemblich: M. Johann Liechtenbergers/ Johann Carionis/ M. Josephi Grumpeck/ Der Sibyllen/ und vil anderer. Den Frommen zur Ermahnung und Trost: färnämblich aber den bösen zum Schrecken und Warnung/ ohne alle Partheyligkeit/ zusammen getragen/ und auß den alten Exemplaren getrewlich nachgetrucket. Im Jahr 1620.*
- Paul EGARD, *Posaune der Göttlichen Gnade und Liechtes, 1623.*
- M. Gottlieb HEYLAND, *Examen Cronologicum oder Sämtliche Anleitung, zu dem rechten eygentlichen Hauptverstande der H. Offenbahrung S. Johannis unnd anderer Weissagungen Göttlicher Schrift, neben deutlicher Außführung, was bey der Kirchen Gottes und währenden vier Monarchien S. Daniels bißhero von Zeiten zu Zeiten daran erfüllet oder noch zugewarten, 1623.*
- *Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Prophetem/ betreffende was sich im 1630. Jahr [...] zugetragen werde, Hermanstadt, 1630.*

A kiválasztott művek talán kivétel nélkül a század ismert próféciai lehettek Európában. Feltételezésem szerint ezek a források közelebb vihetnek minket Alsted millenarista nézeteinek kialakulásának megértéséhez. Az 1623-as év – amelyből a herborni könyvtárban a legtöbb korabeli forrást találtam – talán épp az a sorsfordító év, amely Alstedet a kiliazmus mellé állította. Hotson világított rá Alstedről szóló híres monográfiájában, hogy a

herborni professzor 1622 és 1626 között született értekezéseiben még szorosán egymás mellett élt a millenarizmus hite, s annak elutasítása is. Alsted ingadozott, majd döntéséhez az utolsó lökést kétség kívül Piscator apokalipsziskommentárja adhatta, de minden bizonnyal meghatározó szerepe volt az “újkori prófétáknak” is, akiknek jóslatai a mai napig megmaradtak a régi herborni főiskola falai között.

A herborni próféciák mellett végezetül a magyar irodalomból Tofaeus Mihály alakját emeltem ki, aki zsoltármagyarázatai alapján ahhoz a millenarista körhöz kapcsolható, amelynek alapítótagjai között van Johann Heinrich Alsted is.

II. A kutatás módszertana és az értekezés felépítése

Dolgozatomban az 1620-as évek apokaliptikus jóslatait vizsgáltam, melyek közül elsősorban a herborni könyvtárban mindmáig fellelhető szövegekre koncentráltam. A magyar és külföldi szakirodalom áttekintése során a legújabb kutatási eredmények bemutatására törekedtem, emellett igyekeztem bemutatni a történelemszemléleti változásokat is. Az eddig kevésbé ismert forrásokat nem függelékként, hanem rendszerint a dolgozat főszövegében – esetleg lábjegyzetben – betűhív átírásban ismertettem. Disszertációm elkészítéséhez a herborni könyvtár mellett kutattam Augsburgban, Münchenben, Wolfenbüttelben és Londonban is.

A bevezető fejezetekben részletesen foglalkoztam a keresztény történelemszemlélet újkori átalakulásával, majd a reneszánsz messianizmussal. A földrajzi felfedezéseknek és a nyomtatás elterjedésének köszönhetően kinyíltak a világ kapui a késő reneszánsz gondolkodói előtt, s a nyomtatott röplapokkal létrejött az első információrobbanás. Alsted egyetemes tudománya szorosan kapcsolódik a reneszánsz univerzalizmushoz.

Az ezt követő fejezetekben az apokaliptika újkori megjelenését jártam körbe. Minden korszakban találunk olyan csoportot akik úgy gondolták, igen közel van a világ vége, s a túlélés kulcsa egyedül az ő kezükben van. A 17. századi európai események olyan kiélezett helyzetet teremtettek – elsősorban a reformáció megjelenését, majd annak továbbgondolásával a 17. századi teljes reformációra irányuló törekvéseket és a harmincéves háborút kell kiemelnünk – amelyben a bibliai alapú prófécia elsődleges mankót biztosítottak a túléléshez.

A kora újkor során kiemelt jelentőséget kapott az újonnan felfedezett asztrológia, s a korabeli protestáns oktatás során is arra törekedtek Wittenbergben, hogy olyan tudósok nemzedékét neveljék fel, akik humanisztikus érdeklődéssel figyelik az őket körülvevő világ jeleit, Isten kódolt üzeneteit. Alsted is kitüntetett figyelmet szentelt az égi eseményeknek, s kiemelt jelentőséget tulajdonított a szabályos időközönként bekövetkező együttállásoknak, ezek közül is kiemelve a Szaturnusz és a Jupiter nyolcszáz évente megfigyelhető különleges konstellációját. A század során úgy tűnt, végleg megdőlt Arisztotelész nézete, s az égbolt csillagainak útja nem konstans, az évszázadok alatt megszokott rendet pedig egy új csillag

feltűnése is megzavarhatja. De mi történik, ha mindez egybe esik a soron következő nagy együttállással, amelyik mindemellett éppen a bűvös hetedik a sorban?

A következő fejezetekben Dániel próféta jóslataival és János apostol Jelenések könyvének apokaliptikájával foglalkoztam, melyek a korabeli apokaliptika legnépszerűbb textusai közé tartoztak. Egy rövid fejezetben bemutattam az erdélyi felsőoktatás 17. századi helyzetét is.

A disszertációm központi fejezeteiben Alsted két apokaliptikus művét elemeztem, a már korábban is említett, 1627-ben napvilágot látott *Diatrobe de mille annis apocalypticis*-t és a Gyulafehérváron posztumusz megjelent *Prodromus religionis triumphantis*-t. Dolgozatom során a *Diatrobe* német nyelvű fordítására hivatkoztam, Alsted legutolsó, 1641-ben posztumusz megjelent könyvéből pedig egy fejezetet emeltem ki, mely az ezeréves milleniumi királysággal foglalkozik.

Ezt követően a herborni könyvtár már fentebb is említett prófeciáit ismertettem, majd az utolsó fejezetekben Alsted szemléletének utóéletével foglalkoztam. Jan Amos Comenius a herborni professzor tanítványaként tanára pánszófikus törekvéseit a legtökéletesebb formában vitte tovább és próbálta teljes egészében megvalósítani. Munkásságának, kitűzött céljainak, s szemléletének gyökereinél szinte minden esetben Alsted nézeteinek magjaira bukkanhatunk.

A dolgozat legutolsó fejezetében Tofaeus Mihály zsoldármagyarázatait vizsgáltam. Az erdélyi püspök Alsted nyomdokain haladt, gondolataiban és zsoldármagyarázataiban a herborni professzor célkitűzései köszönnek vissza. Közvetlen kapcsolatot nem találtam a két próféta, Alsted és Tofaeus között, de Comenius alakja a biztosíték, hogy Tofaeus az Alsted által kijelölt úton haladt tovább, s munkásságával a herborni professzorhoz hasonlóan a parúzia minél tökéletesebb előkészítésére törekedett.

III. Az értekezés főbb eredményei

Dolgozatomban a 17. század apokaliptikus történelemszemléletével foglalkoztam, s ezen belül is elsősorban Alsted írásaira és a herborni evangélikus szeminárium újkori könyvtárára koncentráltam. A prófétikus váradalmak a kora újkor emberének gondolatvilágának szerves részévé váltak, segítettek megérteni saját múltjukat, utat mutattak a jövőbe, s egyben eszközként is szolgáltak a világ befolyásolására. Az újkor prófétáinak jóslataiból részletesen megismerhetjük a korszak apokaliptikus történelemszemléletét. Dolgozatomban Alsted próféciái mellett részletesen foglalkoztam Paul Nagel, Paul Egard, Eustachius Poysse, Ioannis a Liptitz, Johannes Lichtenberger, Joseph Grünpeck, Jacob Hartmann és Nicolaus Hartprecht, prognózisaival, Tofaeus Mihály zsoltármagyarázataival, emellett pedig az újkor évtizedei során is mindvégig nagy népszerűségnek örvendő Sibylla jóslatokkal és Carion krónikájával.

- Az égi események is minduntalan arra emlékeztették a csillagászokat, hogy eljött a világ történetének utolsó felvonása, a korszak égi eseményei nem tulajdoníthatóak csupán véletlen egybeesésnek, Isten minden egyes jellel újabb és újabb üzenetet küld nekik. 1577-ben egy ragyogó üstökös jelent meg az égbolton, 1603-ban bekövetkezett a hetedik nagy együttállás, a bolygók ugyanabban a pozícióban voltak, mint a teremtés idején, majd egy évvel később, 1604-ben a *conjunctio magna*-t egy új csillag feltűnése erősítette meg a *Serpentarius*ban, éppen a két legfőbb bolygó között. Alsted kimutatta, hogy az új bolygó hatása univerzális, mégis igazán nagy hatással Közép-Európára lesz, a tüzes háromszög alatti területre, mely magába foglalja a magyar, a német, illetve a cseh-morva régiót.
- Alsted legfőbb céljai között szerepelt a teljes kulturális-spirituális reformáció véghezvitele, melyhez elengedhetetlennek tartotta a protestáns unió megeremtését, a nem keresztény népek megtérítését, s a Biblia lefordíttatását a világ különböző nyelveire. Szemlélete szerint ezek a lépések elengedhetetlen feltételei a parúziának, s Krisztus második eljövételére készítette fel a hívőket az enciklopédia

is, mely a világról megszereshető tapasztalatok és tudás összességét kívánta a hét kötetbe összegyűjteni.

- Alsted vallotta, hogy Isten két könyvet bocsátott az emberek rendelkezésére, hogy megismerjék a világ tökéletes rendjét. A teremtés megértéséhez mind a két könyvre egyformán szükség van. A Biblia tanulmányozása mellett elengedhetetlen a természet jelenségeinek alapos megfigyelése, melyek a Teremtő szellemében található ősképek lenyomatai.
- Alsted hitte, hogy a krisztusi királyság végre magával hozza majd a teljes reformációt, mikor az egyház nagyságában és tökéletességében ragyoghat. A *Diatrise*-ben több helyen is kifejtette, hogy az ezer évet nem csupán a tökéletesség szimbólumaként kell értelmeznünk, hanem ismert világunk természetes időbeosztása szerint. Értekezésében Alsted többször is hangsúlyozza, hogy az ezeréves birodalom, a mártírok feltámadása és uralkodása a földön megy végbe, még az utolsó ítélet előtt, így a millenium gondolatát teljesen evilági jelenséggé formálja.
- Alsted posztumusz megjelent kötetében, a *Prodromus religionis triumphantisban* jól látható, hogy Alsted számára sokkal fontosabbak voltak azok az alapok, melyek összekötik a szemben álló feleket, mintsem a különbségek, melyek végérvényesen elválasztanak. Legutolsó művében egyedülálló módon ötvözte a millenarizmust az irénizmussal, s hitte, hogy a protestáns felekezetek egymással való megbékélése az egyik legnagyobb lépcsőfok a parúziához vezető úton.
- Alsted munkássága során a legtöbb inspirációt keletről kapta - elsődleges forrásai közé tartozott a lengyel Michael Sendivogius, a belgrádi Stephanus Pannonius, a sziléziai származású Johannes Dobricius, s a Habsburg udvar csillagásza Cyprian Leowitz és Johannes Kepler -, meghatározó történelemszemléletét az ő nyomdokaikon haladva alakította ki, s ennek eredményeképpen jutott arra a következtetésre, hogy a protestáns erdélyi fejedelem meghatározó szerepet fog játszani az elkövetkezendő évek eseményeiben.
- Az erdélyi főiskolán Alsted lehetőséget kapott, hogy pedagógiai reformját egy feltörekvő közegben valósítsa meg, ahol még erőteljesen hatott a reneszánsz

szellemissége, s Bethlen fejedelemsége megfelelő közegnek tűnt a reformáció tökéletesítéséhez, beteljesítéséhez.

- Az újkor prófétái szinte kivétel nélkül a közeli jövőbe tették a világ utolsó idejének kezdetét, hisz miután letelt az Illés által jósolt hatezer év, bekövetkezett a hetedik nagy együttállás, nem következhetett más az emberiség történelmében, csak a millenium és az Utolsó Ítélet. Az 1620-as éveket a háború borzalmai mellett a várakozás reménysége hatotta át, mely segítette a hívőknek átvészelni a nehéz időszakot.
- A dolgozatomban bemutatott prófécia az 1620-as évek elején született, s meglátásom szerint erőteljes hatással lehetett Alsted későbbi szemléletére és munkásságára. A „herborni könyvtár prófétái” az Utolsó Ítélet konkrét, dátumszerű meghatározására törekedtek, számításaik során egyaránt támaszkodtak az égi jelekre és a Szentírás soraira. A világ történelmének utolsó fejezetének kezdetét rendszerint az 1620-as évekre tették, így néhányuknak szembe kellett nézniük próféciajuk beteljesületlenségével is.
- Alsted és Tofaeus között közvetlen kapcsolatot nem találtam, de Comenius alakja a biztosíték, hogy Tofaeus mindvégig az Alsted által kijelölt úton haladt tovább, s munkásságával a herborni professzorhoz hasonlóan a parúzia minél tökéletesebb előkészítésére törekedett. Tofaeus elődeihez hasonlóan minduntalan arra kérte híveit, hogy tanuljanak a múlt eseményeiből, hisz csak így juthatnak előre, s így állíthatják helyre a világ rég elvesztett harmóniáját.
- Alsted, Comenius, majd Tofaeus is azt hirdette, hogy mindenkinek legelőször önmagában kell megtalálnia Isten elvesztett képmását, így értheti csak meg a Teremtés és a világ rendjét.

IV. A témához kapcsolódó publikációk

- 2011 Protestáns mártírológia a kora újkorban, konferencia, Debrecen
előadás címe: Mártírok királysága (Alsted és a millenarizmus)
tanulmány megjelenése: *Protestáns mártírológia a kora újkorban*,
Studia Litteraria, 2012/3-4.
- 2011 PPKE BTK Történettudományi Intézetének szervezésében zajlott
Lazarista Rendtörténeti Konferencia anyagának szerkesztése
- 2012 PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolája Eszmetörténeti
Műhelyének Konferenciája
előadás: Johann Heinrich Alsted a 17. századi szellemi áramlatok
örvényében (megjelenés alatt)
- 2013 Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulójára rendezett
nemzetközi konferencia, Kolozsvár
előadás címe: Bethlen Gábor Erdélye es Alsted apokaliptikája
Tanulmány megjelenése: *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*, szerk.
DÁNÉ Veronika, LUPESCU Makó Mária, OBRONI Teréz,
Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014.